

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Verfransing in de achttiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden? Empirisch onderzoek naar taalkeuze in egodocumenten en pamfletten

Krogull, A.; Puttaert, J.; Rutten, G.J.

Citation

Krogull, A., Puttaert, J., & Rutten, G. J. (2023). Verfransing in de achttiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden?: Empirisch onderzoek naar taalkeuze in egodocumenten en pamfletten. *Tijdschrift Voor Nederlandse Taal- En Letterkunde*, 139(2/3), 238-258.
doi:10.5117/TNTL2023.2/3.007.KROG

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3642382>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Verfransing in de achttiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden?

Empirisch onderzoek naar taalkeuze in egodocumenten en pamfletten

Andreas Krogull
Universiteit Leiden
a.krogull@hum.leidenuniv.nl

Jill Puttaert
Universiteit Leiden
j.puttaert@hum.leidenuniv.nl

Gijsbert Rutten
Universiteit Leiden
g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl

Abstract

In the Northern Low Countries, the eighteenth century is often regarded as the period of so-called 'Frenchification'. On the one hand, it refers to the French influence on *Dutch language use*. On the other hand, it also refers to *the choice of language*, with French being chosen over Dutch in specific social domains. The second aspect is the focus of this article. Language choice is mapped on the basis of two substantial source collections, with special attention to variables such as time, region and gender. We focus on two social domains: private life (i.c. ego-documents) and public opinion (i.c. pamphlets). An important aim is to examine whether the peak of alleged Frenchification is rightly placed in the eighteenth century, and also whether it is possible to objectively measure and quantify a rather subjective phenomenon like Frenchification.

Keywords: historical multilingualism; language choice; Frenchification; ego-documents; pamphlets

1 Inleiding

Traditioneel wordt de achttiende eeuw vaak beschouwd als de periode van de zogenaamde verfransing bij uitstek (Frijhoff 1989, 2015; Van der Wal & Van Bree 2008: 254-255).¹ Toen werd het Frans, als de cultuurtaal van de Nederlandse bovenlaag, ‘een symbool [...] van de maatschappelijke kloof tussen bestuurselite en burgerij’ (Frijhoff 1989: 594) en bereikte ook de angst voor verfransing zijn hoogtepunt. Het algemeen gangbare beeld van overmatige Franse invloed op het historisch Nederlandstalige gebied vloeit voort uit zowel de metalinguïstische commentaren van tijdgenoten als uit de latere (taal)geschiedschrijving. Verfransing kan daarbij betrekking hebben op verschillende aspecten van de contactsituatie. Aan de ene kant verwijst het naar de Franse invloed op het taalgebruik, waarbij vooral leenwoorden en leensuffixen de Nederlandse taal binnendringen (zie bijv. Rutten, Vosters & Van der Wal 2015; Assendelft, Rutten & Van der Wal te verschijnen). Aan de andere kant betreft het ook taalkeuze, waarbij het Frans in specifieke maatschappelijke domeinen boven het Nederlands wordt gekozen. Het tweede aspect zal in dit artikel centraal staan.

Frijhoff (1989) heeft het begrip ‘verfransing’ uitvoerig gedeconstrueerd, onder meer door erop te wijzen dat de culturele en talige contactsituaties door de eeuwen sterk varieerden en ook anders en afwisselend gewaardeerd werden; in dit verband riep Frijhoff ook op tot meer empirisch onderzoek naar de talige verhoudingen in de Noordelijke Nederlanden. Opmerkelijk genoeg blijken historisch-taalkundige studies naar de vermeende verfransing meer dan 30 jaar later nog steeds schaars. Onderzoek naar taalkeuze in de Nederlandse context betreft vooral specifieke steden (Kessels-van der Heijde 2002), uitzonderlijke individuen of families (o.a. Van Strien-Chardonneau 2018; Joby 2014) of relatief korte periodes (Ruberg 2005).² Een bredere basis om de rol van het Frans in de meertalige Nederlanden te kunnen beoordelen ontbreekt voorsp. nog, zowel in diachroon als regionaal opzicht.

1 Elders in Europa speelde het fenomeen van de francofonie een vergelijkbare rol (zie de bijdragen in Rjéoutski, Argent & Offord 2014). Daarbij was de achttiende eeuw volgens Argent, Rjéoutski & Offord (2014: 3) van bijzonder belang, ‘because it was then that the cultural and linguistic effects of the dispersal of the francophone Huguenots and of the Age of Enlightenment, in which French writers had played a leading role, were most widely and strongly felt’. Voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar de taalshift van hugenoten in een Duitstalige omgeving, zie bijv. Böhm 2010.

2 We beperken ons hier tot de Noordelijke Nederlanden. Voor meer onderzoek naar taalkeuze in de Zuidelijke Nederlanden, zie bijv. Vanhecke 2004 en Willemyns 2002.

In het kader van een onderzoek naar de contactsituatie met het Frans³ doen wij empirisch en primair kwantitatief onderzoek naar taalkeuze in privébrieven uit tientallen Nederlandse familiearchieven (Puttaert, Krogull & Rutten 2022). Daarnaast zijn er in de afgelopen decennia door historici allerlei data verzameld en geïnventariseerd, waarin soms ook taalkeuze als variabele is meegenomen en aangeduid. In dit artikel willen we taalkeuze op basis van twee substantiële bronnenverzamelingen in kaart brengen met speciale aandacht voor variabelen als tijd, regio en gender. We concentreren ons op twee sociale domeinen: het privéleven (i.c. egodocumenten) en de publieke opinie (i.c. pamfletten). Een belangrijk doel is om na te gaan of het hoogtepunt van de vermeende verfransing terecht in de achttiende eeuw wordt geplaatst, en ook of het mogelijk is om een nogal subjectief fenomeen als verfransing objectief te meten en te kwantificeren. Hierdoor hopen we een genuanceerder en meer onderbouwd beeld van de meertalige situatie in de achttiende eeuw te krijgen.

In paragraaf 2 schetsen we eerst de historische taalcontactsituatie van het Frans in de Noordelijke Nederlanden. De gebruikte bronnenverzamelingen en onze methode lichten we in paragraaf 3 kort toe. De eerste casestudy over het privédoem in paragraaf 4 bevat een analyse van taalkeuze in egodocumenten. De tweede casestudy over het domein van de publieke opinie in paragraaf 5 focust op taalkeuze in pamfletten. Tot slot presenteren we in paragraaf 6 de conclusies.

2 Historische achtergrond

De historische meertaligheid van de Nederlanden is een thema dat nog veel onderzoek behoeft. Het is bekend dat, naast het Nederlands in al zijn variëteiten, met name Latijn en Frans een grote invloed hebben gehad in de Lage Landen, waarbij het Frans een dubbelrol speelt als dominante omgangstaal in een deel van de Zuidelijke Nederlanden en daarnaast als lingua franca en prestigetaal in specifieke domeinen en sociale kringen in ook de Nederlandstalige delen van de Nederlanden. Al in de dertiende eeuw wordt het Latijn als juridische en administratieve taal geleidelijk vervangen door Nederlands en Frans, die daarna de belangrijkste bestuurstalen zijn in de Bourgondische tijd (De Meyer 1974; Peersman 2012; Willemys 1994). In 1582 besluiten de Staten-Generaal officieel dat het Nederlands de politieke

3 NWO Vrije Competitie 'Pardon my French? Dutch-French Language Contact in The Netherlands, 1500-1900' (2018-2024), toegekend aan Gijsbert Rutten.

taal op het hoogste niveau zal zijn; dat was enerzijds een bestendiging van een praktijk waarin het Nederlands dominant was, en anderzijds bleef het Frans in gebruik voor specifieke doeleinden zoals communicatie met anderstalige vorsten (Van der Wal 1994).

Naast de politieke en diplomatieke contacten met anderstaligen was er internationale handel en ook daarin had het Frans een functie als *lingua franca* (Frijhoff 2015). Het Frans groeide bovendien dankzij de migratie van grote groepen Franstaligen uit tot een belangrijke omgangstaal in de Noordelijke Nederlanden. Zowel arbeidsmigranten uit de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk (Lucassen & De Vries 2001: 29, 40) als religieuze vluchtelingen (Hugenoten, zie bijv. Bots, Posthumus Meyjes & Wieringa 1985; Frijhoff 2003) stimuleerden het gebruik van Frans in de Nederlandse context. Er waren al wel zogenaamde Franse scholen, maar de komst van Franstalige Hugenootse vluchtelingen vanaf de latere zestiende eeuw bevorderde dit schooltype zeer, met name voor de middenklassen, waarvan de (mannelijke) kinderen op de handel werden voorbereid (Dodde 2020). De herroeping van het Edict van Nantes in 1685 bracht opnieuw veel Hugenoten naar de Nederlanden, onder wie relatief veel drukkers, uitgevers, journalisten en andere schrijvers (Frijhoff 2003). Dit gaf een impuls aan bijvoorbeeld de Franse boekhandel en leidde tot Franstalige periodieken, waardoor de Noordelijke Nederlanden een sterke positie in de internationale Republiek der Letteren verwierven. Bekende namen verbonden met deze latere Hugenootse migratie zijn Pierre Bayle, de oprichter van de *Nouvelles de la République des Lettres*, Jean le Clerc met zijn drie tijdschriften *Bibliothèque universelle et historique*, *Bibliothèque choisie* en *Bibliothèque ancienne et moderne*, en Henri Basnage de Beauval, de grondlegger van de *Histoire des ouvrages des Savans* (Frijhoff 2003: 154).

Het is dan ook onmiskenbaar zo dat vooral het Frans, naast en misschien wel meer dan het Latijn, een centrale rol speelde in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. Hoe sterk die rol precies was, is nog voorwerp van onderzoek. Traditioneel werd wel gezegd dat met name de achttiende eeuw een periode van verregaande verfransing inhield, onder andere omdat het Frans toen ook in toenemende mate gebruikt werd als omgangstaal binnen oorspronkelijk Nederlandstalige families (Frijhoff 1989: 596-597). Studies naar specifieke families uit de achttiende en negentiende eeuw hebben inderdaad aangetoond dat het Frans werd gebruikt in bijvoorbeeld dagboeken en brieven (bijv. Ruberg 2005; Van Strien-Chardonneau 2014; Van Strien-Chardonneau & Kok Escalle 2017); in Puttaert, Krogull & Rutten (2022) onderzoeken we op basis van privécorrespondenties in welke mate die observatie generaliseerbaar is naar langere

perioden en meerdere families en regio's. Met die sociale, distinctieve functie van het Frans sluit de Nederlandse situatie in de achttiende eeuw nauw aan op de Europese, waarin het Frans als een internationale prestigetaal gold, vooral voor kosmopolitisch georiënteerde elites (Rjéoutski, Argent & Offord 2014; Frijhoff 2015). Dat blijkt ook uit onderzoek naar de consumptie van cultuur, dat heeft aangetoond dat het bezit van Franse en Latijnse boeken vooral voorkwam in sociaal geprivilegieerde kringen (zie bijv. Keblusek 1997; Streng 2008; De Vries 2011).

Taalkeuze is een belangrijk gevolg van taalcontact: als taalgebruikers meerdere talen tot hun beschikking hebben, bijvoorbeeld Nederlands, Frans en Latijn, moet in elke situatie de passende variëteit gekozen worden. Ook andere gevolgen van taalcontact zijn in de geschiedenis van het Nederlands terug te vinden. Een groot aantal woorden, morfemen en mogelijk ook enkele morfosyntactische verschijnselen zijn het resultaat van taalcontact.⁴ Een metalinguïstisch effect van taalcontact betreft de attitude ten opzichte van andere talen dan het Nederlands en ten opzichte van meertaligheid in het algemeen. Bekend is het strenge anti-Franse discours dat zich in de Nederlanden heeft ontwikkeld sinds de zestiende eeuw en dat door Frijhoff (1989) uitvoerig is besproken. Frijhoff (1989) riep ook op tot meer empirisch onderzoek naar de werkelijke verhoudingen tussen de historisch aanwezige talen. Dit artikel geeft aan die oproep gehoor.

3 Data en methode

Het doel van dit artikel is om taalkeuze in de Noordelijke Nederlanden van de zestiende tot en met de negentiende eeuw in kaart te brengen. Daarbij concentreren we ons op twee sociale domeinen, namelijk de privésfeer (i.c. egodocumenten) en de publieke opinie (i.c. pamfletten). Taalkeuze in egodocumenten gaat eerder over individuele meertaligheid, dat wil zeggen het potentieel meertalige repertoire van de auteur zelf en van een beperkte groep lezers uit de omgeving van de auteur (zie Rutten & Krogull 2022). Pamfletten geven eerder inzicht in maatschappelijke meertaligheid, dat wil zeggen het talige repertoire dat gebruikt wordt in de samenleving als geheel en met name in de publieke ruimte; pamfletten veronderstellen

4 Zie hiervoor de bijdrage van Assendelft, Rutten & Van der Wal aan dit themanummer en de referenties daarin genoemd.

uiteraard een lezerspubliek dat de taal in kwestie kan lezen.⁵ Op basis van twee grootschalige diachrone datasets hopen we nieuwe kwantitatieve inzichten te verkrijgen in historische meertaligheid en dan met name in relatie tot de vermeende verfransing in de achttiende eeuw. We zullen voor de casestudy's in paragraaf 4 en 5 gebruikmaken van reeds bekende en geïnventariseerde bronnenverzamelingen die een aantal relevante metadata bevatten, waaronder 'taal', hoewel deze datasets niet samengesteld zijn met het oog op taalkeuze. Voor zover wij weten, zijn deze verzamelingen ook niet eerder voor historisch-taalkundige doeleinden benut, bijvoorbeeld om meertaligheid of specifiekere taalkeuze door de eeuwen heen te analyseren.

Voor de eerste casestudy naar taalkeuze in het privédoel (paragraaf 4) gebruiken we de chronologische inventarisatie van egodocumenten en reisverslagen in de Noordelijke Nederlanden.⁶ Het betreft drie elkaar aanvullende deelinventarisaties: ten eerste *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw* (tot 1814), ten tweede *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw* (tot 1814), beide samengesteld in de jaren negentig van de twintigste eeuw onder leiding van Rudolf Dekker (zie Lindeman, Scherf & Dekker 1993, 1994), en ten derde het *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw* (1814-1914), samengesteld onder leiding van Arianne Baggerman.⁷ De inventarissen omvatten teksten met een particulier karakter zoals dagboeken, autobiografieën, memoires en reisverslagen, uit openbare archiefinstellingen, bibliotheken en musea in Nederland. Persoonlijke brieven, die vanuit historisch-sociolinguïstisch oogpunt een bijzonder waardevol soort egodocumenten vormen (zie bijv. Rutten & Van der Wal 2014), maken geen deel uit van de lijsten.

Op basis van de bestaande beschrijvingen van de geïnventariseerde teksten en de bijbehorende metadata hebben we een doorzoekbare database samengesteld, die in totaal 1881 teksten uit de periode tussen omstreeks 1500 en 1914 telt. De niet altijd even consequente metadata dienden voor onze kwantitatieve doeleinden nog gestandaardiseerd te worden. Met name de bestaande (niet-gestandaardiseerde) aanduiding van de taalkeuze

5 Zie bijv. Deen, Onnekink & Reinders 2010: 26-29 voor meer informatie over het lezerspubliek van pamfletten. Zie Horner & Weber 2018: 87-134 voor een inleiding in maatschappelijke en individuele meertaligheid.

6 Raadpleegbaar online via <http://egodocument.net>.

7 In lijn met de historisch-sociolinguïstische onderzoekstraditie beperken we ons hier tot handgeschreven bronnen. Een vierde inventaris, het *Repertorium van gedrukte egodocumenten en reisverslagen 1813-1914* zullen we om die reden buiten beschouwing laten. Het is te vinden op de website van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

bemoelijkte een systematische analyse. Naast de eentalige categorieën ‘Nederlands’, ‘Frans’ en ‘Latijn’ hebben we ervoor gekozen om hier één tweetalige categorie ‘Nederlands/Frans’ te hanteren en één gebundelde meertalige categorie ‘Nederlands/Frans + anders’, waaronder bijvoorbeeld het Latijn, het Engels en het Duits als derde of vierde taal (naast het Nederlands en het Frans) vallen.⁸ Wat betreft de systematische periodisering van egodocumenten zijn alle teksten die een langere periode beslaan op basis van het gemiddelde jaartal toegekend aan één tijdvak van vijftig jaar.⁹ Naast taalkeuze en periode hebben we meer van de bestaande metadata geoperationaliseerd tot variabelen in ons onderzoek, waarvan de belangrijkste het gender van de auteur¹⁰, de regio/provincie en het specifieke genre zijn.¹¹ Voor de kwantitatieve analyse nemen we 1607 teksten mee uit de periode 1500-1900, waarbij een taalkeuze is aangeduid.

Voor de tweede casestudy naar taalkeuze in het domein van de publieke opinie (paragraaf 5) maken we gebruik van de digitale database *Dutch Pamphlets Online*.¹² Deze omvat twee omvangrijke collecties Nederlandse pamfletten uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw: enerzijds W.P.C. Knuttels bekende *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (Knuttel 1978) en anderzijds G. van Alphens aanvullende *Catalogus der pamfletten van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Van Alphen 1944). De geïnventariseerde Knuttel-collectie, gepubliceerd tussen 1889 en 1920, bevat pamfletten uit de periode 1486 tot en met 1853. Van Alphens latere pamflettencatalogus beslaat de periode 1542 tot en met 1853. Er is geen overlap tussen de twee verzamelingen. Het begrip ‘pamflet’ verwijst hierbij niet uitsluitend naar vlugschriften over actuele politieke kwesties; de collecties bevatten ook andersoortige teksten, bijvoorbeeld gelegenheidsgedichten of oraties, die geschreven zijn

8 De database bevat daarnaast ook enkele eentalige egodocumenten in het Duits, Engels, Fries, Jiddisch en Portugees, evenals talrijke meertalige combinaties (bijv. ‘Nederlands/Grieks/Latijn’ of ‘Duits/Engels/Frans’). Gezien de grote diversiteit van aanduidingen ten opzichte van een relatief lage hoeveelheid teksten zullen we deze taalkeuzes niet meenemen in onze analyse.

9 Zo hebben we bijvoorbeeld een dagboek dat tussen 1758 en 1820 geschreven is, toegekend aan het tijdvak ‘1750-99’ (het middelpunt ligt in 1789) en dus aan de achttiende eeuw.

10 Het gender van de auteur (‘man’, ‘vrouw’, ‘anoniem’) hebben we toegekend op basis van de traditionele naamgeving en/of nadere gegevens uit de metadata (bijv. ‘zoon/dochter van’, ‘echtgenoot/echtgenote van’).

11 Deze variabelen vloeien enerzijds voort uit de beschikbare metadata. Daarnaast zijn ze in lijn met de historisch-sociolinguïstische onderzoekstraditie. Zie bijv. Krogull 2018.

12 Raadpleegbaar online via <http://primarysources.brillonline.com/browse/dutch-pamphlets-online>.

naar aanleiding van actuele gebeurtenissen zoals adellijke huwelijken of academische plechtigheden.

Onder de doorzoekbare metadata van *Dutch Pamphlets Online* bevindt zich ook de taalkeuze, die telkens met een eentalig label ('Nederlands', 'Frans', 'Latijn' enz.) wordt aangeduid. Via de mogelijke zoekopdrachten op de website konden we geen meertalige pamfletten in de database vinden. In totaal telt de pamflettendatabase 36.737 teksten, waarvan er 250 niet geannoteerd zijn naar taal; bovendien is meer dan een derde niet geannoteerd naar locatie. Voor de kwantitatieve analyse van taalkeuze in de pamflettendatabase hebben we een selectie gemaakt van 20.257 gedateerde en gelocaliseerde teksten die in het huidige Nederland zijn gepubliceerd. De belangrijkste variabelen naast taalkeuze – we beperken ons hier tot de drie eentalige categorieën 'Nederlands', 'Frans' en 'Latijn' die in database voorkomen – zijn de periode en de regio/provincie van de tekst, waarbij de laatste handmatig is toegekend op basis van de publicatieplaats.

Tabel 1 geeft een beknopt overzicht van de twee gebruikte bronnenverzamelingen, met het aantal teksten (absoluut en relatief) per periode.

Tabel 1. Overzicht van de databases egodocumenten en pamfletten

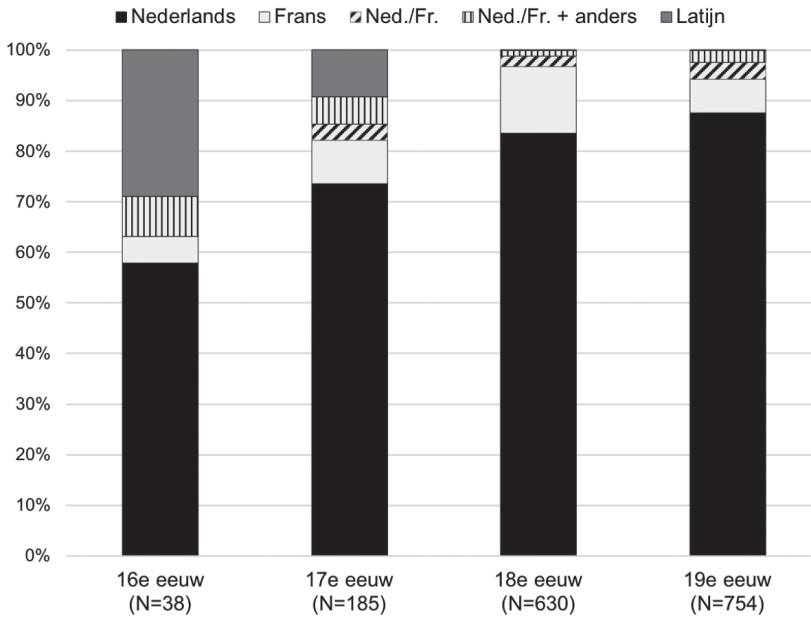
Periode	Egodocumenten		Pamfletten	
	N	%	N	%
1486-1599 ¹³	45	2,4	1418	3,9
1600-1699	205	10,9	16.098	43,8
1700-1799	652	34,7	11.555	31,5
1800-1899	785	41,7	7649	20,8
Overige (z.d. of ná 1900)	194	10,3	17	<0,1
Totaal	1881	100	36.737	100

4 Taalkeuze in egodocumenten

4.1 Diachroon

Figuur 1 toont de distributie van taalkeuzes in egodocumenten van de zestiende tot en met de negentiende eeuw. In totaal gaat het om 1607 teksten.

¹³ Bij de pamfletten hebben we de kleine hoeveelheid vijftiende-eeuwse teksten uit de periode 1486 t/m 1499 toegevoegd aan de zestiende eeuw.

Figuur 1. Taalkeuze diachroon (per eeuw) in egodocumenten

Allereerst valt op dat eentalig Nederlandse egodocumenten door de gehele periode heen domineren en dat de overheersende rol van het Nederlands geleidelijk toeneemt: van 58% in de zestiende eeuw naar 74% in de zeventiende eeuw, 83% in de achttiende eeuw en 88% in de negentiende eeuw. In de zestiende eeuw nemen eentalig Latijnse egodocumenten met 29% nog de tweede plaats in, maar hun aandeel daalt al in de zeventiende eeuw naar 9% en is voor de resterende periode te verwaarlozen (slechts één tekst per eeuw). Diachroon wint naast het Nederlands, hoewel in veel mindere mate, ook het aandeel eentalig Franse egodocumenten aan terrein: van 5% in de zestiende eeuw stijgt het naar 9% in de zeventiende eeuw. Vervolgens piekt het percentage in de achttiende eeuw met 13% en halveert dan weer in de negentiende eeuw.

De tijdvakken van 50 jaar in Tabel 2 maken het mogelijk om fijnmaziger naar de diachrone ontwikkelingen te kijken. Vanwege de geringe hoeveelheid teksten voor de zestiende-eeuwse tijdvakken worden deze hier buiten beschouwing gelaten.

De in Figuur 1 geconstateerde piek van het Frans in de achttiende eeuw blijkt voornamelijk de tweede helft van deze eeuw te betreffen met een aandeel van 15% tegenover slechts 8% in de eerste helft. Vanaf de vroege negentiende eeuw loopt het percentage Franstalige teksten weer terug

Tabel 2. Taalkeuze diachroon (per 50 jaar) in egodocumenten

Periode	Nederlands		Frans		Nederlands/ Frans		Ned./Fr. + anders		Latijn	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1600-1649	53	75	3	4	0	-	4	6	11	16
1650-1699	83	73	13	11	6	5	6	5	6	5
1700-1749	141	90	13	8	0	-	1	1	1	1
1750-1799	385	81	70	15	13	3	6	1	0	-
1800-1849	415	87	37	8	13	3	14	3	1	0,2
1850-1899	245	89	13	5	12	4	4	2	0	-

naar 8% en uiteindelijk 5% van het totaal. De percentages voor de twee- of meertalige categorieën fluctueren door de eeuwen heen, maar blijven op een laag niveau. Opmerkelijk is de talige variatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw, met een relatief laag aandeel Nederlandstalige teksten (73%), terwijl het Frans en de meertalige opties met Nederlands én Frans relatief prominent aanwezig zijn.

4.2 Genre

De term 'egodocumenten' is een verzamelnaam voor nogal uiteenlopende genres (Lindeman, Scherf & Dekker 1993: 9-11; zie ook Rutten & Krogull 2022). Tabel 3 geeft daarom de verdeling van taalkeuze per genre. We zullen ons hier beperken tot de variatie in de achttiende eeuw.

Wat betreft de taalkeuze in achttiende-eeuwse egodocumenten blijken de genreverschillen vrij beperkt te zijn. Het Nederlands is overal de dominante taalkeuze, bij de aantekeningen en autobiografieën zelfs boven de 90%. Het aandeel Frans daarentegen ligt bij de memoires met 28% het hoogst, hoewel het in absolute zin om slechts 8 teksten gaat. Robuuster zijn de resultaten voor de dagboeken en de reisjournalen, waarin het Frans met respectievelijk 18 en 16% ook bovengemiddeld sterk aanwezig is. Met het oog op meertalige bronnen valt bovendien op dat de meeste genres in de achttiende eeuw nagenoeg altijd eentalig (Nederlands óf Frans) zijn. Twee- of meertalige teksten (met Nederlands én Frans) vinden we relatief gezien nog het vaakst bij de dagboeken (4%) en reisjournalen (3%). We moeten echter voorzichtig zijn met het trekken van al te grote conclusies over de relatief marginale rol van het Frans in het privé domein, omdat de hier gebruikte verzameling egodocumenten geen brievenmateriaal omvat. Het onderzoek van Ruberg (2011: 261) naar elitebrieven uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw suggereert dat het aandeel Frans in brieven hoger ligt: 32% voor de periode

Tabel 3. Taalkeuze per genre in achttiende-eeuwse egodocumenten

Genre	Nederlands		Frans		Ned./Fr.		Ned./Fr. + anders		Latijn	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Aantekeningen	42	98	0	-	0	-	1	2	0	-
Autobiografieën	82	93	4	5	1	1	1	1	0	-
Dagboeken	82	78	19	18	2	2	2	2	0	-
Familieboekjes	7	88	1	13	0	-	0	-	0	-
Memoires ¹⁴	21	72	8	28	0	-	0	-	0	-
Reisjournalen	269	81	52	16	9	3	2	0,6	1	0,3

1750-1780 en 19% voor 1780-1810. In ons eigen onderzoek naar taalkeuze in negentiende-eeuwse familiecorrespondentie (Puttaert, Krogull & Rutten 2022) gaat het om een aandeel van 20% eentalig Franse brieven.

4.3 Regionaal

In het vervolg gaan we nader in op regionale variatie, waarbij we ons wederom zullen beperken tot de achttiende-eeuwse situatie. De verdeling van de taalkeuzes per provincie is te zien in Tabel 4. De provincie is vastgesteld op basis van de vindplaats van het archiefdocument en dus niet op basis van biografische gegevens over de auteur.

Op het eerste gezicht valt er nogal veel regionale variatie te constateren. In vijf provincies (Friesland, Groningen, Noord-Holland, Utrecht, Zeeland) vormen Nederlandstalige egodocumenten de meerderheid met aandelen tussen de 90 en 100%. Daarentegen domineert het Frans in Limburg met 50% en, wellicht verrassend, in Drenthe met zelfs 71%. In beide gevallen gaat het echter om een handvol teksten. Van de overige provincies springen Zuid-Holland en Gelderland eruit met een relatief groot aandeel Franstalige teksten van respectievelijk 21 en 30%. Verder signaleert de achttiende-eeuwse variatie geen duidelijk regionaal patroon, bijvoorbeeld mogelijke Noord/Zuid-verschillen. Dit zal deels te verklaren zijn door de beperkte hoeveelheid teksten en dus minder betrouwbare resultaten voor perifere gebieden als Drenthe en Limburg. Het aanzienlijke aandeel Frans in Zuid-Holland (in

¹⁴ Memoires en herinneringen hebben we samengevat onder 'Memoires'. Gecombineerde genre aanduidingen als 'Dagboek/reisjournaal' e.d. zijn in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.

Tabel 4. Taalkeuze per regio in achttiende-eeuwse egodocumenten

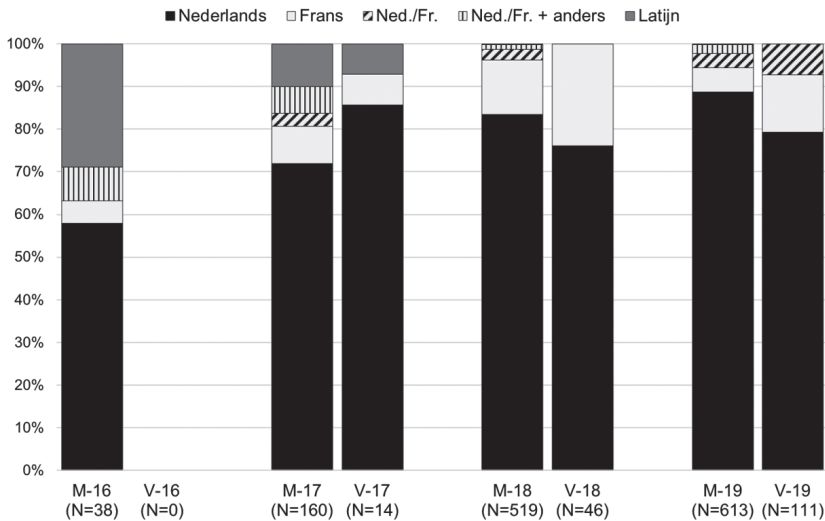
Regio	Nederlands		Frans		Ned./Fr.		Ned./Fr. + anders		Latijn	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Drenthe	2	29	5	71	0	-	0	-	0	-
Friesland	50	98	1	2	0	-	0	-	0	-
Gelderland	23	70	10	30	0	-	0	-	0	-
Groningen	10	100	0	-	0	-	0	-	0	-
Limburg	1	25	2	50	0	-	1	25	0	-
Noord-Brabant	7	78	0	-	1	11	1	11	0	-
Noord-Holland	107	93	5	4	2	2	1	0,9	0	-
Overijssel	9	69	3	23	0	-	1	8	0	-
Utrecht	43	94	2	4	1	2	0	-	0	-
Zeeland	41	100	0	-	0	-	0	-	0	-
Zuid-Holland	185	75	51	21	6	2	4	2	1	0,4

zowel relatieve als absolute zin) kan enerzijds gerelateerd worden aan de rol van de hofstad Den Haag. Het is anderzijds ook te wijten aan het specifieke materiaal uit erfgoedinstellingen als het Nationaal Archief en het CBG Centrum voor Familiegeschiedenis, die beide in Den Haag gevestigd zijn en voornamelijk bronnen van historische figuren van nationaal belang bewaren. Een goed voorbeeld is het Franstalige dagboek van de jonge Abraham Johan van der Hoop uit de late achttiende eeuw. Van der Hoop was afkomstig uit een Arnhems patriciërsgezin en werd later onder andere burgemeester van Groningen. Strikt genomen gaat het hierbij dus niet om een ‘Zuid-Hollands’ egodocument.

4.4 Gender

Tot slot zoomen we in op de variabele gender, die we op basis van de in de dataverzamelingen vermelde auteursgegevens hebben vastgesteld. Figuur 2 toont de taalkeuze per gender door de vier eeuwen heen. De database bevat voor de zestiende eeuw geen egodocumenten van vrouwelijke auteurs, en ook voor de zeventiende eeuw is de hoeveelheid data klein (14 teksten). De resultaten voor mannelijke auteurs zijn doorgaans gebaseerd op substantiële hoeveelheden.

Het aandeel eentalig Nederlandse teksten stijgt bij de mannelijke auteurs van 58% in de zestiende eeuw naar 89% in de negentiende eeuw. Dit komt in grote lijnen overeen met de algemene evolutie in Figuur 1, wat niet zal verbazen aangezien de bronnen uit de gehele database voor zo'n 80% afkomstig

Figuur 2. Taalkeuze per gender in egodocumenten

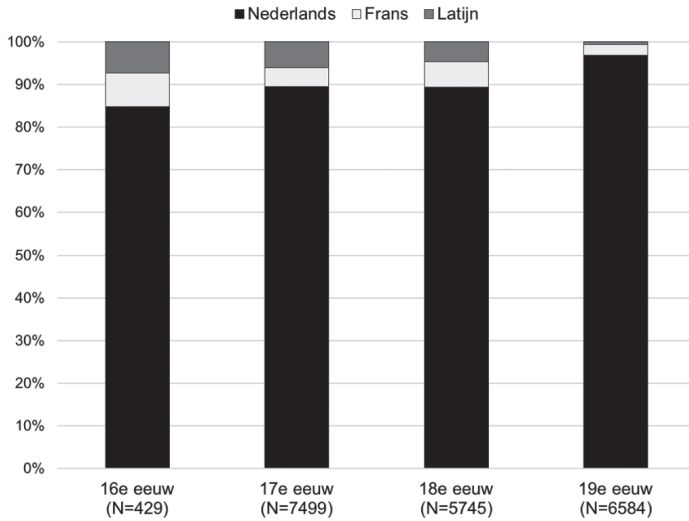
zijn van mannelijke auteurs. Het meest opmerkelijke genderverschil is een duidelijke toename van het Frans bij de vrouwelijke auteurs van 7% in de zeventiende eeuw (één tekst) naar 24% in de achttiende eeuw (11 teksten). Bij de mannen is de toename in diezelfde periode aanzienlijk minder markant (van 9% naar 13%). Ook in de negentiende eeuw ligt het percentage Frans bij de vrouwen (14%) hoger dan bij de mannen (6%). Een ander noemenswaardig genderverschil betreft zowel de twee meertalige categorieën als het Latijn. Deze taalkeuzes zijn bijna uitsluitend bij mannelijke auteurs te vinden, met uitzondering van enkele Nederlands-Franse teksten bij de vrouwen in de negentiende eeuw en één zeventiende-eeuwse autobiografie in het Latijn.

5 Taalkeuze in pamfletten

5.1 Diachroon

Figuur 3 toont de verhouding tussen de drie belangrijkste categorieën Nederlands, Frans en Latijn door de eeuwen heen. Het gaat in totaal om 20.257 pamfletten (zie paragraaf 3).

Het aandeel Nederlands is al in de zestiende eeuw bijna 85%, waarna het omhoog kruipt tot bijna 90% in de zeventiende en achttiende eeuw en naar meer dan 95% in de negentiende eeuw. Latijn is iets minder dan 10% in de zestiende eeuw en neemt geleidelijk af. In de negentiende eeuw vertegenwoordigt het Latijn in relatieve zin een kleine minderheid, hoewel

Figuur 3. Taalkeuze diachroon in pamfletten

het nog steeds om 44 pamfletten gaat. Het aandeel Franse pamfletten ontwikkelt zich minder lineair. In de zestiende eeuw gaat het met 34 pamfletten om iets minder dan 10%. In absolute zin vertienvoudigt het aantal Franse pamfletten naar 335 in de zeventiende eeuw, maar dat is op de totale pamflettenproductie van die tijd minder dan 5%. In de achttiende eeuw is het aantal Franstalige pamfletten ongeveer gelijk – 341 in totaal – maar dat betekent toch een kleine procentuele stijging vanwege het dalende totaalaantal pamfletten. In de negentiende eeuw is er een daling in zowel absolute als relatieve zin; er zijn dan nog 161 Franstalige pamfletten geteld. Het aantal niet-Nederlandstalige pamfletten mag in relatieve zin klein zijn, het is toch goed om te benadrukken dat het in totaal om 871 Franse en 795 Latijnse pamfletten gaat, dus samen om niet minder dan 1666 anderstalige teksten (8% van het totaal).

5.2 Regionaal

Tabel 5 geeft de taalkeuze in dezelfde 20.257 pamfletten, maar opgesplitst per regio. Het valt op dat het Nederlands steeds meer dan 80 of zelfs meer dan 90% vertegenwoordigt met uitzondering van Limburg, waar echter een relatief klein aantal pamfletten is geteld (slechts 37). In de meeste regio's gaat het om tamelijk lage aantallen Franse en Latijnse pamfletten, en meestal om iets meer Latijnse dan Franse. Het percentage Frans ligt vaak tussen 0 en 3%, dat voor Latijn iets hoger. In Friesland en Groningen zijn er meer dan 100 pamfletten in het Latijn, wat zowel in absolute als in

Tabel 5. Taalkeuze per regio in pamfletten

Regio	Nederlands		Frans		Latijn	
	N	%	N	%	N	%
Drenthe	40	100	0	-	0	-
Friesland	584	83	3	0,4	120	17
Gelderland	564	96	8	1	17	3
Groningen	1223	92	5	0,4	107	8
Limburg	27	73	10	27	0	-
Noord-Brabant	263	89	9	3	24	8
Noord-Holland	6424	98	163	2	83	1
Overijssel	361	95	3	1	18	5
Utrecht	1230	92	37	3	68	5
Zeeland	729	96	12	2	15	2
Zuid-Holland	7146	88	621	8	343	4

relatieve zin vrij veel is. Noord-Holland en vooral Zuid-Holland wijken af van de andere regio's: hier worden veel meer pamfletten gepubliceerd dan waar ook en bovendien ongeveer twee keer zo veel Franse als Latijnse. In Zuid-Holland gaat het om 621 Franstalige pamfletten (8% van het totaal voor Zuid-Holland).

Tabel 6 spitst zich toe op de taalkeuze in alleen de achttiende-eeuwse pamfletten (5745 in totaal). Ook hier domineert het Nederlands in alle regio's. Het achttiende-eeuwse beeld wijkt niet veel af van het algemene, regionale beeld in Tabel 5. Er is relatief veel Latijn te vinden in vooral Friesland, Groningen en Overijssel. Als we voorbijgaan aan Limburg, waar de absolute aantallen erg laag zijn, valt voor de Franse pamfletten op dat er in Zuid-Holland een hoge productie is.

We gaan kort in op enkele opvallende resultaten. Het valt op dat er in Friesland, Groningen en Overijssel relatief veel Latijnse teksten verschijnen. Deze zijn vrijwel allemaal terug te voeren op het geleerdcircuit in steden met hogere vormen van onderwijs. Traditioneel was Latijn uiteraard een dominante taal in kringen van geleerden (zie bijv. Burke 2004: 53-60). Van de 50 Latijnse pamfletten uit Friesland komen er 35 uit Franeker, waarvan het merendeel een academisch karakter heeft en is geschreven door hoogleraren (bijv. Johannes Schrader, Nicolaus Ypei, Petrus Wesseling, Albert Schultens, Tiberius Hemsterhuis); ook een predikant als Petrus Nota publiceerde in het Latijn. Het ene Latijnse pamflet uit Harlingen is ook geschreven door een Franeker geleerde (Herman Venema). De overige 14 Latijnse teksten uit Friesland, gepubliceerd in Leeuwarden, zijn vooral gelegenheidsgedichten van predikanten en andere personen met een klassieke opleiding (zoals

Tabel 6. Taalkeuze per regio in achttiende-eeuwse pamfletten

Regio	Nederlands		Frans		Latijn	
	N	%	N	%	N	%
Drenthe	3	100	0	-	0	-
Friesland	156	75	1	0,5	50	24
Gelderland	204	94	3	1	9	4
Groningen	460	89	2	0,4	57	11
Limburg	8	80	2	20	0	-
Noord-Brabant	33	94	1	3	1	3
Noord-Holland	1776	96	63	3	25	1
Overijssel	98	90	0	-	11	10
Utrecht	376	87	23	5	34	8
Zeeland	154	97	2	1	3	2
Zuid-Holland	1867	85	244	11	79	4

de politicus P.F. Vegelin van Claerbergen). Alle 57 Latijnse pamfletten uit Groningen zijn in de stad Groningen gepubliceerd en voor het grootste deel afkomstig uit academische kringen; ook hier gaat het om academische genres (oraties) en gelegenheidspoëzie van de hand van hoogleraren als Jacobus de Rhoer en Paulus Hulsius. Ook zijn er drie teksten van Philippus van Medembach Wakker, die rector was aan verschillende Latijnse scholen in het noorden. Hem vinden we ook onder de 11 Overijsselse teksten: het enige Latijnse pamflet uit Kampen is zijn afscheidsrede van de Latijnse school aldaar (hij vertrekt naar Groningen); de enige Zwolse tekst schreef hij in zijn functie als rector van de Latijnse school in Zwolle. De overige 9 teksten zijn uit Deventer en gelieerd aan het athenaeum (met auteurs als de reeds genoemde Jacobus de Rhoer, Herman Bossche en Joannes Ruardi) en de Latijnse school (rector Jacob Terpstra).

Eenzelfde circuit van hoogleraren, rectoren en predikanten is er bijvoorbeeld in Utrecht, waar 34 Latijnse teksten verschenen (o.a. van de hoogleraren Petrus Burman en Petrus Wesseling). Het verschil met Friesland, Groningen en Overijssel is een extra meertalige laag bovenop Nederlands en Latijn. In het midden en westen komt het Frans erbij. In Utrecht gaat de meerderheid van de Franstalige pamfletten over politieke kwesties, zoals (de onderhandelingen over) de Vrede van Utrecht (1713). Dat geldt ook voor Zuid-Holland, waar 225 van de 244 Franse pamfletten gepubliceerd zijn in het politieke hart Den Haag. Het overgrote deel van deze teksten behandelt (internationale) politieke kwesties, zoals gebeurtenissen in onder meer Engeland, Schotland, Genève, Lille, Catalonië, Brandenburg, Amerika, Duinkerken, Belgrado en ook de Republiek der Verenigde Provinciën.

Daarnaast zijn er teksten over theologische kwesties (bijv. van Pierre de Joncourt, een Franse predikant die in 1678 naar Middelburg was gekomen) en gelegenheidsgedichten (bijv. over het huwelijk van Louise van Oranje-Nassau met Karel Georg August van Brunswijk-Wolfenbüttel in 1790).

6 Conclusie

In dit artikel hebben we geprobeerd het inherent diachrone concept verfransing meetbaar te maken door kwantitatieve data uit een langere periode te verzamelen en te analyseren. We bieden daarmee een empirische basis tegen de achtergrond waarvan kwalitatieve studies van taalkeuze en historische meertaligheid aan diepte winnen. Uiteraard zeggen onze data over taalkeuze niets over attitudes en percepties met betrekking tot taalkeuze, taalcontact en meertaligheid. Anders gezegd: zelfs in een situatie van afnemend belang van het Frans (in de zin van aantallen teksten in het Frans) kunnen historische taalgebruikers het idee gehad hebben dat het Frans toenam. We denken dat juist dergelijke historische attitudes en percepties zich lenen voor kwalitatieve beschouwingen en dat de interpretatie ervan aan kracht wint als ze wordt gekoppeld aan onze kwantitatieve resultaten over taalkeuze.

De resultaten voor de egodocumenten laten zien dat in het palet van de historische meertaligheid zowel het Nederlands als het Frans vanaf de zestiende eeuw toenamen. Parallel daaraan verdween het Latijn geleidelijk. Het hoogtepunt van het gebruik van het Frans ligt in de achttiende eeuw, meer bepaald in de tweede helft van de eeuw. In de negentiende eeuw neemt het Frans weer af. Er zijn geen duidelijke verschillen naar genre of regio, maar wel naar gender. Bij vrouwelijke auteurs is er een grotere toename van het Frans van de zeventiende naar de achttiende eeuw. Vrouwen in de achttiende eeuw gebruiken meer Frans dan mannen in die eeuw. In de negentiende eeuw herhaalt dat patroon zich.¹⁵

De resultaten voor de pamfletten tonen een diachrone toename van het Nederlands en een afname van het Latijn. Ook hier is er van de zeventiende naar de achttiende eeuw een toename van het Frans. Het Latijn wordt vooral gebruikt in een circuit van geleerden, het Frans vooral voor onderwerpen uit de internationale politiek. Het verschijnen van elk pamflet impliceert een geïntendeerd lezerspubliek: elk gedrukt pamflet wekt de suggestie van

¹⁵ Ook uit onze analyse van taalkeuze in 36 negentiende-eeuwse familiearchieven uit de Noordelijke Nederlanden (Puttaert, Krogull & Rutten 2022: 270) blijkt dat het aandeel Frans in privébrieven tussen vrouwen (24%) hoger ligt dan tussen mannen (12%).

een grotere groep mogelijk geïnteresseerde lezers. Dat neemt niet weg dat we enkele duidelijke conclusies kunnen trekken over de regionale spreiding: een tweetalige samenleving met Nederlands en Latijn als belangrijkste talen in het domein van de publieke opinie is te vinden in vrijwel de gehele Noordelijke Nederlanden. In met name Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland komt het Frans erbij als derde taal.

Onze resultaten bevestigen het traditionele beeld van de relatief belangrijke positie van het Frans in de achttiende eeuw, dat wil zeggen: indien gerelateerd aan eerdere periodes en indien gerelateerd aan het Latijn. Het Nederlands is in de ‘verfransete’ achttiende eeuw met 80 à 90% namelijk de dominante taalkeuze in zowel egodocumenten als pamfletten. Door de eeuwen heen laten de resultaten een consistente aanwezigheid zien van andere talen naast het Nederlands. Pas in de negentiende eeuw zakt het aandeel anderstaligheid naar ca. 10% (bij de egodocumenten) of daar zelfs ver onder (bij de pamfletten). Dat is waarschijnlijk een effect van de taalkundige eenmaking van Nederland (Rutten 2019).

Hiermee hebben we meer vat gekregen op de historische meertaligheid van de Noordelijke Nederlanden en van de achttiende eeuw in het bijzonder. Uiteraard was de situatie nog complexer. Ten eerste zijn er nog meer talen overgeleverd in de bronnen, zoals Fries, Duits en Jiddisch; ze zijn zeldzaam, maar dat neemt niet weg dat ze deel zijn van de historische situatie. Ten tweede is er een bescheiden, maar substantieel aantal meertalige teksten, waarin Nederlands, Frans, Latijn en/of andere talen gecombineerd worden. Ook hier konden we binnen het bestek van dit artikel niet dieper op ingaan. In de toekomst hopen we de resultaten zoals hier gepresenteerd te kunnen vergelijken met onze grootschalige analyses van taalkeuze in privébriefven, waarvoor we dezelfde diachrone en regionale spreiding hanteren.

Bibliografie

- Van Alphen 1944 – G. van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853 (niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp)*. Groningen: Wolters, 1944.
- Argent, Rjéoutski & Offord 2014 – G. Argent, V. Rjéoutski & D. Offord, ‘European francophonie and a framework for its study’. In: V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (eds.), *European Francophonie: The Social, Political and Cultural History of an International Prestige Language*. Oxford e.a.: Peter Lang, 2014, p. 1-32.

- Assendelft, Rutten & Van der Wal te verschijnen – B. Assendelft, G. Rutten & M. van der Wal, 'Tracing Frenchification. A sociolinguistic analysis of French loan suffixes in a historical corpus of Dutch'. In: R. Franceschini, M. Hüning & P. Maitz (eds.), *Sammelband Historische Mehrsprachigkeit*. Berlin: De Gruyter, te verschijnen.
- Böhm 2010 – M. Böhm, *Sprachwechsel: Akkulturation und Mehrsprachigkeit der Brandenburger Hugenotten vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter, 2010.
- Bots, Posthumus Meyjes & Wieringa 1985 – H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes & F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de Hugenoten en de Nederlanden*. Amsterdam, Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985.
- Burke 2004 – P. Burke, *Language and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Deen, Onnekink & Reinders 2010 – F. Deen, D. Onnekink & M. Reinders, 'Pamphlets and politics: Introduction'. In: F. Deen, D. Onnekink & M. Reinders (eds.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*. Leiden: Brill, 2010, p. 3-30.
- Dodde 2020 – N. Dodde, *Franse scholen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling vanaf de vijftiende eeuw tot het midden van de negentiende eeuw*. Oud-Turnhout, 's-Hertogenbosch: Gompel & Svacina, 2020.
- Frijhoff 1989 – W. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), p. 592-609.
- Frijhoff 2003 – W. Frijhoff, 'Uncertain brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic'. In: B. Van Ruymbeke & R. Sparks (eds.), *Memory and Identity. The Huguenots in France and the Atlantic Diaspora*. Columbia: University of South Carolina Press, 2003, p. 128-171.
- Frijhoff 2015 – W. Frijhoff, 'Multilingualism and the challenge of frenchification in the early modern Dutch Republic'. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (eds.), *Past, Present and Future of a Language Border. Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlin: De Gruyter, 2015, p. 115-140.
- Horner & Weber 2018 – K. Horner, & J.-J. Weber, *Introducing Multilingualism. A Social Approach*. London, New York: Routledge, 2018.
- Joby 2014 – C. Joby, *The Multilingualism of Constantijn Huygens (1596-1687)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014.
- Kablusek 1997 – M. Kablusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum: Verloren, 1997.
- Kessels-van der Heijde 2002 – M. Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maastricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2002.
- Knuttel 1978 – W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdruk. Utrecht: HES Uitgevers, 1978.

- Krogull 2018 – A. Krogull, *Policy versus Practice. Language Variation and Change in Eighteenth- and Nineteenth-Century Dutch*. Utrecht: LOT, 2018.
- Lindeman, Scherf & Dekker 1993 – R. Lindeman, Y. Scherf & R. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1993.
- Lindeman, Scherf & Dekker 1994 – R. Lindeman, Y. Scherf & R. Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1994.
- Lucassen & De Vries 2001 – L. Lucassen & B. de Vries, 'The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden, 1586-1700'. In: G. Gayot & P. Minard (eds.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (XVIIe-XXe siècle). Formation, emploi, migrations*. Lille: Université Charles de Gaulle/Revue du Nord, 2001, p. 23-42.
- De Meyer 1974 – G.M. de Meyer, 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet-literaire teksten'. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974), p. 1-15.
- Noordam 2003 – D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen'. In: R. van Maanen & S. Groeneveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: 1574-1795*. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2003, p. 42-53.
- Peersman 2012 – C. Peersman, 'Written vernaculars in Medieval and Renaissance times'. In: J.M. Hernández-Campoy & J.C. Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Chichester: Blackwell, 2012, p. 639-654.
- Puttaert, Krogull & Rutten 2022 – J. Puttaert, A. Krogull & G. Rutten, 'Towards a methodological framework for historical language choice: the case of Dutch and French in the Netherlands (1800-1899)'. *Slovo a slovesnost* 83 (2022), p. 251-278.
- Rjéoutski, Argent & Offord 2014 – V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (eds.), *European Francophonie: The Social, Political and Cultural History of an International Prestige Language*. Oxford e.a.: Peter Lang, 2014.
- Ruberg 2011 – W. Ruberg, *Conventional Correspondence. Epistolary Culture of the Dutch Elite, 1770-1850*. Leiden: Brill, 2011.
- Rutten 2019 – G. Rutten, *Language Planning as Nation Building. Ideology, Policy and Implementation in the Netherlands, 1750-1850*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2019.
- Rutten & Krogull 2022 – G. Rutten & A. Krogull, 'The observee's paradox: Theorizing linguistic differences between historical ego-documents'. *Neuphilologische Mitteilungen* 122 (2022), p. 284-318.
- Rutten & Van der Wal 2014 – G. Rutten & M. van der Wal, *Letters as Loot: A Sociolinguistic Approach to Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2014.

- Rutten, Vosters & Van der Wal 2015 – G. Rutten, R. Vosters & M. van der Wal, 'Frenchification in discourse and practice. Loan morphology in Dutch private letters of the eighteenth and nineteenth centuries'. In: C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (eds.), *Past, Present and Future of a Language Border: Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlin: De Gruyter, 2015, p. 143-170.
- Van Strien-Chardonneau 2014 – M. van Strien-Chardonneau, 'The use of French among the Dutch elites in eighteenth-century Holland'. In: V. Rjéoutski, G. Argent & D. Offord (eds.), *European Francophonie. The Social, Political and Cultural History of an International Prestige Language*. Oxford e.a.: Peter Lang, 2014, p. 145-173.
- Van Strien-Chardonneau 2018 – M. van Strien-Chardonneau, 'Practice and functions of French as a second language in a Dutch patrician family. The van Hogendorp family (Eighteenth-early nineteenth centuries)'. In: V. Rjéoutski & W. Frijhoff (eds.), *Language Choice in Enlightenment Europe. Education, Sociability, and Governance*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, p. 65-85.
- Van Strien-Chardonneau & Kok Escalle 2017 – M. van Strien-Chardonneau & M.C. Kok Escalle (eds.), *French as Language of Intimacy in the Modern Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Vanhecke 2004 – E. Vanhecke, 'Taalkeuze in Vlaamse stadskanselarijen in de negentiende eeuw'. In: *Taal & Tongval* 56 (2004), p. 48-64.
- De Vries 2011 – D. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Van der Wal 1994 – M. van der Wal, 'De opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld'. In: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), p. 110-115.
- Van der Wal & Van Bree 2008 – M. van der Wal & C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Vijfde, bijgewerkte druk. Houten: Spectrum, 2008.
- Willemyns 1994 – R. Willemyns, 'Taalpolitiek in de Bourgondische tijd'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104 (1994), p. 162-177.
- Willemyns 2002 – R. Willemyns, "'Liever Hollandsch dan Fransch": taalcontact en taalconflict in het negentiende-eeuwse Vlaanderen'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104 (2002), p. 381-425.

Over de auteurs

ANDREAS KROGULL, JILL PUTTAERT & GIJSBERT RUTTEN, Leiden University Centre for Linguistics (LUCLE), Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden